

ЗНАЧЕНИЕТО 'КАРАМ СЕ НА НЯКОГО' КАТО РЕЗУЛТАТ ОТ РЕГУЛЯРЕН СЕМАНТИЧЕН РАЗВОЙ

Красимира Фучеджиева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

k.fuchedzhieva@ibl.bas.bg

Резюме. Статията е фокусирана върху група български глаголи със значение 'карам се на някого', което възниква в резултат от регулярен семантичен развой. Установяват се случаи на семантичен паралелизъм при глаголи с изходни значения 'викам', 'лая', 'наранявам целостта на нещо' и 'цапам, мърся'. Направените наблюдения могат да служат като основа за етимологизиране на глаголи със значение 'карам се на някого', чийто произход е несигурен или не съвсем ясен, а в по-общ план могат да се разглеждат като принос към семантичната типология.

Ключови думи: *етимология; регулярен семантичен развой; семантични паралели; значението 'карам се на някого'*

Установяването на конкретни закономерности при семантико-деривационните процеси в лексикалната система на даден език (или на група езици) е от съществено значение за правилното етимологизиране на огромен по обем диалектен материал, с какъвто се работи например при съставянето на „Българския етимологичен речник“ (по-нататък БЕР). В по-общ план все по-актуални стават идеите за разкриване на типология на семантичните изменения и за определяне на механизмите за семантична реконструкция, която се разглежда като „път към възстановяването на единството на думата в описанието на общи модели (семантични производни), които трансформират едно значение в друго“ (Падучева / Paducheva 2004: 14). С. Толстая обръща специално внимание и на това, че семантичната реконструкция изисква „да се изяви логиката на развитие на праславянската дума, да се определят импулсите и механизмите, лежащи в основата на семантичните процеси (метафорични и метонимични преноси, семантична ирадиация, конкуренция и взаимодействие на семантични модели, външно влияние, калкиране и пр.), да се структурират елементите на значението и да се разкрие неговата вътрешна йерархия и накрая да се отделят „типичните“ съчетания на значенията, свързани с явленията на регулярната (категориална) многозначност, от индивидуалните случаи на съвместяване на различни значения в рамките на една лексикална единица“ (Толстая / Tolstaja 2008: 13 – 14).

В етимологичните изследвания семантичната реконструкция като възстановяване на първичното значение и изясняване на отделните етапи в семантичния развой се разбира, от една страна, в рамките на етимологичното гнездо, а от друга страна, в рамките на лексико-семантично поле, в състава на което влизат разнородни по произход, но идентични по значение глаголи. Акцент върху генетико-историческата връзка между етимологичните гнезда и лексико-семантичните полета поставя Ж. Ж. Варбот. Отчитайки сложността на тези връзки, тя предлага два аспекта на анализа: анализ на набор от семантични полета, породени от едно етимологично гнездо, и анализ на набор от етимологични гнезда, пораждащи едно лексико-семантично поле (Варбот / Varbot 2012: 145). Що се отнася до съдържанието на термина лексико-семантично поле, в рамките на това изследване изхождаме от дефиницията на Падучева, според която това е тематичен клас, „обединяващ думи с общ семантичен компонент, който заема централно място в тяхната смислова структура“ (Падучева / Paducheva 1998: 4). Важно за изследването е и твърдението, че „всеки тематичен клас има своя стандартна семантична парадигма“ (Падучева / Paducheva 1998: 7). Споделяме и разбирането, че „в исторически план лексико-семантичното поле се формира от лексеми, образувани в рамките на различни етимологични гнезда“ (Варбот / Varbot 2012: 145).

Настоящата работа е фокусирана именно върху група глаголи с различен произход, които се отнасят към едно конкретно лексико-семантично поле, като е поставен акцент върху регулярността на наблюдаваните семантични промени при изследваните глаголи. Използван е един от най-продук-

тивните подходи в изследванията по семантична типология, а именно установяването на паралелен развой на значенията при различни думи. Семантичният паралелизъм, установен при две или повече несродни думи, се приема като доказателство за закономерността на конкретна семантична промяна и може да служи като аргумент при изграждане на етимологични хипотези. Този метод на доказване на възможен семантичен развой се приема за най-безспорния семантичен критерий не само в синхронен¹, но и в диахронен план (вж. Havlová 1979: 51; Трубачев / Trubachev 1980: 5; Абаев / Abaev 1986: 22; Варбот / Varbot 1986: 33).

В конкретния случай обект на изследване са глаголи с вторично значение ‘карам се на някого’, които могат да бъдат разделени на четири групи в зависимост от семантичните признаци на изходното значение и съответно от мотивацията за семантичния преход.

1. Звукоподражателни глаголи с изходно значение ‘викам’

Много от глаголите със значение ‘карам се на някого’ имат звукоподражателен произход. Те обикновено са оформени със суфикс -к- (както например звукоподражателните глаголи *а̀хкам*, *о̀хкам*)² и първичното им значение може да се обобщи като ‘произнасям определен звук (= съответното звукоподражание)’. Срв. и констатацията на Тодоров, че „звукоподражателен глагол със значение ‘викам (говоря високо)’ може да има и значение ‘хокам (мъмря, гълча, ругая, навиквам, карам се на)’“ (Тодоров / Todorov 1994: 25).

Речниковото тълкуване на глагола *ка̀рам се* ‘говоря високо, сърдито на някого, ругая, навиквам, хокам’ е ориентир за основните семантични признаци (‘високо, сърдито’), въз основа на които от първично звукоподражание се развива глаголно значение за говорене. Вторичното значение ‘карам се на някого’ може да бъде разглеждано като **метонимично**, получено в резултат от развой по модела ‘говоря на висок глас’ → **когато** → ‘се карам’³. Логическата връзка между значенията ‘говоря със силен глас’ и ‘говоря някому високо и сърдито, ругая, карам се, хокам’ личи ясно и в речниковото тълкуване на разговорния израз *Повишавам (издигам) глас* ‘говоря неодобрително, укорявам някого, карам се на някого’ (РБЕ / RBE). Изходното значение ‘говоря на висок глас’ при звукоподражателните глаголи често възниква от по-ранно значение ‘викам’, поради което семантичният развой обикновено е тристепенен: ‘викам’ → ‘говоря с висок глас’ → ‘карам се’. В някои случаи втората степен може и да не е засвидетелствана в рамките на етимологичното гнездо и да се наблюдава семантичен развой ‘викам’ → ‘карам се’.

Посочените преходи могат да бъдат илюстрирани чрез значенията на няколко звукоподражателни глагола, сред които е и самият глагол *ви́кам* ‘издавам, надавам виковете, крещя’ (РБЕ / RBE). В БЕР глаголят *ви́кам* (както и съществителното име *вик* ‘силен глас, крясък’) е определен като южнославянски диалектизъм (със съответствия в срхр. *víkati* ‘викам’ и словен. *víkati* също), образуван от основа **ŭ-ko-*, **ŭ-ka-* (БЕР / BER 1: 146 – 147) < ие. **ŭ-*, за което в БЕР се възстановява и първоначалното значение ‘викам у-у’ (под *ви́я*, БЕР / BER 1: 158 – 159). Вторичното му значение ‘изразявам гласно недоволство, възмущение от някого или нещо, говоря някому високо и сърдито,

¹ Подобен критерий е възприет и от А. Зализняк в разработката на *База данни на семантичните преходи в езиците по света*, където „всяка каталогизируема семантична деривация“ се подкрепя от „най-малко две реализации“ на един и същ семантичен преход (Зализняк / Zaliznjak 2001: 20).

² По общославянски модел за образуване на звукоподражателни глаголи на -*kati*, за който вж. Тодоров / Todorov 1994: 26.

³ По-подробно за механизма на глаголната метонимия вж. изследванията на нововъзникнали глаголни значения в българския език на С. Колковска, при които с названието на признак за част в изходното значение се означава признак за цялото, напр. *бодкам се* ‘бода се леко с нещо островърхо’ → прен. жарг. ‘инжектирам си венозно наркотици’; *смъркам* ‘поемам нещо през носа си’ → ‘вземам кокаин’, *изпъшвам* ‘(за машина, уред) отделям пушек, обикн. при неизправност’ → прен. разг. ‘(за машина, устройство или част от него) развалям се, повреждам се’ (Колковска / Kolkovska 2013: 379); видовете връзки между признака на действието и цялото действие, т.е. между мотивационния признак и архисемата, между вторичното и първичното наименование разглежда и Н. Костова, която илюстрира модела чрез преходи като *лапам* → *като* → *ям*, *бръмча* → *когато* → *се движа* и др. (Костова / Kostova 2018: 150).

ругая, карам се, хокам' (РБЕ / RBE) трябва да се разглежда като резултат от семантичен развой по посочения по-горе модел:

ие. звукоподражание **u⁴-* > ие. *ūk-* 'викам у-у'⁵ > праслав. (юслав.) **vykāti* > *вѣкам* 'издавам, надавам виковете, крещя' → *вѣкам* 'говоря, казвам нещо с висок глас, за да бъде чуто' → *вѣкам* 'изразявам гласно недоволство, възмущение от някого или нещо, говоря някому високо и сърдито, ругая, карам се, хокам'. От *вѣкам* с това вторично значение е образуван и префигираният глагол *навѣквам* 'отправлям забележки, критики към някого, карам се, хокам' (РБЕ / RBE).

Аналогичен семантичен развой се наблюдава и при други звукоподражателни глаголи, които имат значение 'викам'. Както беше отбелязано, в някои случаи втората степен от развоя ('говоря с висок глас') не е засвидетелствана, както е случаят с глагола *укам*.

укам, хукам

укам 'викам' (Дебърско, Габрово, Кръстополе, Ксантийско) → *укам* 'ругая, навиквам' (Корово, Велинградско), *уѣм* 'постоянно се карам на някого' (Бракница, Поповско).

В БЕР глаголът *укам* е определен като диалектен вариант на *хукам* 'викам „ху“ подир животно, за да го изпъдя или изплаша' (РСБКЕ), получен с изпадане на *х-* (БЕР 8: 624), но той би могъл да бъде и самостоятелно звукоподражателно образуване с първично значение 'викам у-у'. Срв. напр. П. Скок, който допуска и съществуването на стара балтославянска оноματοпея, която стои в основата на срхр. *ūkati* 'викам' и лит. *aiška* 'буря', лит. *ūkas* 'сова' (Skok 1973: 540). Покорни извежда срхр. *ūkati* и лит. *aiška* от същия ие. корен **u-* с разширение *-k-* (ие. **uk-*, **euk-*), с който в БЕР се свързва и *вѣкам* (вж. по-горе) (Pokorny 1959: 1103). Въпреки твърдението на Безлай, че звукоподражателният произход на словен. *ūkati* 'викам' не позволява категорично да се определи първичният корен, залегнал в основата на глагола (Bezljaj 4: 261), не съществуват формални или семантични пречки глаголът *укам* и сродните му славянски глаголи да бъдат разглеждани като продължители именно на ие. **uk-*.

Глаголът *хукам*, от друга страна, може да бъде самостоятелно звукоподражателно образуване, без непременно да се свързва с *укам*. За *хукам* са засвидетелствани общоупотребимите значения 'викам „ху“ подир животно, за да го изпъдя или изплаша; духам широка струя въздух на ръцете си, за да ги стопля, или върху огледало, очила и под., за да ги избърша' (РБЕ / RBE), а у Н. Геров се срещат още и значенията '(за птица) викам ху, ху!', 'викам срещу някого ху! за укор, за смях', 'навиквам, хокам', '(за дервиш) въртя се и викам, те пея някои религиозни молитви', както и възвратната форма *хукам се* 'карам се някому, хокам' (Геров / Gerov 5: 514). В основата на този глагол стои междуметието *ху*, тълкувано като възклицание при пьдене на животно или човек и като междуметие за израз на недоволство, укор и под. (РСБКЕ / RSBKE). Поради това значенията на *хукам* 'навиквам, хокам' и на *хукам се* 'карам се някому, хокам' не трябва да се разглеждат като резултат от семантичен развой, тъй като в основата им стоят семантични признаци, присъщи на изходното междуметие ('недоволство', 'укор').

окам, хокам

Значението 'викам' е основно и за звукоподражателния диалектен глагол *окам*. В рамките на етимологичното му гнездо се наблюдава тристепенен семантичен развой:

окам 'викам' (РБЕ), *окам*, *о̀кна* 'викам, крещя' (Горна Любата, Босилиградско; Искрец, Софийско; Кюстендилско и др.), 'викам' (Самоков), *окам*, *о̀кнемо* 'викам' (Гоз, Брезнишко; Софийско) → *окам*, *о̀кна* 'говоря високо' (Самоков; Горна Любата, Босилеградско; Искрец, Софийско; Кюстендилско и др.) → *окам*, *о̀кна* 'хокам, ругая' (Тръстеник, Плевенско), 'мъмря някого' (Кръвеник, Севлиевско), 'карам се' (Копривница; Челопеч, Пирдопско).

⁴ У Покорни възстановено без дължина и определено като звукоподражателен корен, имитираш звук на бухал, сова (Pokorny 1959: 1103).

⁵ Ие. **uk-*, **euk-* е източник и на стирл. *uch* 'уви! горко!' и 'въздишка', срирл. *och*, *ach* също, вероятно и гот. *auhjōn* 'шум', *auhjōdus* 'шум, врява', латв. *aiška* 'бурен вятър', стпрус. *aukis* 'грифон', лит. *apiokas* 'нощен бухал', латв. *ūkšuo* 'радвам се' и др. (Pokorny 1959: 1103).

Исходното значение ‘викам’ е основа и за друг семантичен развой, в резултат от който (радиално) се развива и вторичното значение ‘пея’ – по модела ‘викам’ (→ ‘издавам силен глас’) → когато → ‘пея’. При този развой семантичният признак ‘високо, със силен глас’ е отчетлив и при вторичните значения: *окам* ‘викам’ (РБЕ) → ‘пея’: *окам, окнуемо* ‘пея високо, пея соло, вода мелодията’ (Доброславци, Софийско), ‘пея соло’ Горни Лозен, Софийско), ‘пея първи глас при песни, които се изпълняват от три девойки’ (Софийско) и др.

Глаголът *хòкам* ‘високо мъмря, гълча някого, ругая, карам се’ (РСБКЕ) също има звукоподражателен произход и следва домашния модел за образуване на звукоподражателни глаголи на *-kati* (вж. Тодоров / Todorov 1994: 26). В основата му стои междуметието *хо*, а като изходно може да бъде възстановено глаголното значение ‘викам хо’. Значението му без съмнение е свързано с тълкуването на *хо* като междуметие за уподобяване на високо говорене, както установява и Т. Ат. Тодоров (Тодоров / Todorov 1994: 24).

По-неубедителен остава опитът на Вл. Георгиев да обясни глагола *хòкам* като заемка от албански или като наследен от тракийския субстрат (Георгиев / Georgiev 1958: 51), отхвърлен аргументирано от Т. Ат. Тодоров (Тодоров / Todorov 1994: 23 – 26). Факт е обаче, че липсват славянски съответствия на този български глагол (както и на междуметието *хо*), поради което той може да се разглежда като по-късно образуване на българска почва. Възможно е междуметието *хо*, което стои в основата на глагола *хòкам*, да е заемка от тур. диал. *ho*, възклицание при викане на волове и междуметие със значение ‘ей’ (DS 7: 2390), което е близко до тълкуването на *хо* като междуметие за провикване при обръщение към лица на далечно разстояние (РСБКЕ / RSBKE). Извеждането на глагола *окам* от *хòкам* изглежда по-малко вероятно, тъй като за междуметието *о* могат да бъдат посочени славянски и индоевропейски съответствия (вж. БЕР / BER 4: 735), докато *хо* и *хòкам* едва ли могат да се смятат за първични въпреки мнението на Т. Ат. Тодоров (вж. Тодоров / Todorov 1994: 25 – 26).

ру̀кам

Диалектният глагол *ру̀кам, ру̀кна* ‘викам’ (Скребатно, Гоцеделчевско; Разложко; Банско; Хасково; Дервент, Дедеагачко; Съчанли, Гюмюрджинско) също се определя като звукоподражателен и се сравнява с глаголите *ревà, р̀икам, ручà*, както и с лит. *rũkti* ‘рева’, латв. *rũkt* ‘рева’, стинд. *ruvãti* ‘рева, шумя, бумтя’, лат. *rumor* ‘шум, слух’ и др. (БЕР / BER 6: 340 – 341). Посочените индоевропейски съответствия, редом със стинд. *rãva-*, *ravãtha-* ‘рев’, гр. *ὠρύομαι* ‘вия, рева, издавам вик’, лат. *raviō -īre* ‘говоря с дрезгав глас’ и др. Покорни извежда от ие. звукоподражание **reu-l*, **rēu-*, **rũ-* ‘рева, издавам дрезгави звуци; рѣмжа’ (Рокотну 1959: 867 – 868). Значението ‘скарвам се’ е засвидетелствано за някои префигирани форми на глагола *ру̀кам*: *нар̀у̀квам (са)*, *нар̀к̀вам (са)* ‘скарвам се’ (Смолянско; Ардинско; Асеновградско; Маданско; Девинско; Нова надежда, Хасковско), *сру̀квам са* ‘скарвам се грубо на някого’ (Хасковско).

2. Глаголи с изходно значение ‘лая’

Значението ‘карам се на някого’ може да възникне и при глаголи с изходно значение ‘издавам лай’ (*лай* ‘вик, глас, който издава куче, чакал, лисица и др., за да реагират на някакво външно дразнение’, РБЕ / RBE). В този случай семантичният преход може да бъде определен като **метафоричен**, а вторичните значения за говорене съответно са преносни.

лая

За глагола *лая* в РБЕ са посочени три основни значения: ‘(за куче, вълче, лисица и някои други животни) издавам лай’; ‘(обикн. за куче) изразявам отношение към някого или нещо чрез лай’; ‘(обикн. за куче) реагирам на нещо или някого чрез лай’ (РБЕ / RBE).

Посочените значения са изходни за преносното разговорно значение на *лая* ‘говоря с ожесточение против някого или нещо; нападам, ругая’ (РБЕ / RBE) (срв. и тълкуването ‘нападам с думи, карам се’, БТР / BTR 1973: 411). То би могло да възникне чрез уподобяване на ожесточеното, нападателно и неприятно човешко говорене, чрез което се изразява отношение към някого, на кучешки лай, чрез който се изразява (негативно) отношение към нещо или някого. При това семантичният преход трябва да бъде определен като метафоричен. Връзката между двете значения е не само устойчива, но и стара – за нея свидетелстват и тълкуванията ‘лая’ и ‘хуля’ на стб. глагол *лаятн*, *лаж*

(Син. тр., Супр.) (вж. БЕР / BER 3: 330). В БЕР глаголят *л̑я* се свързва етимологично с лат. *lātro* ‘лая; викам; псувам; шумя’, стсканд. *lā* ‘коря’, които се извеждат от ие. **lā-* (пак там: 330 – 331), определено от Ю. Покорни като звукоподражателен експресивен корен (Pokorny 1959: 650 – 651). Към днешна дата е възстановено и предполагаемото първично значение на ие. **lā-* ‘лая, вия и др.’ (Starostin, Lubotsky). Част от продължителите на този корен пазят това първично значение (срв. и стинд. *rāyati* ‘лае’, алб. *leh* ‘лая’, лат. *lātrō*, *-āre* ‘лая’, лит. *lōju*, *lōti* ‘лая’, латв. *lāju*, *lāt* ‘лая’ и др.). Други имат значения за говорене, при които също (както при *л̑я*) е налице признак, характеризиращ речта като нападателна, заплашителна, недружелюбна, срв. напр. стирл. *līd* (**lējeti*) ‘обвинявам’, уелско *edliw* ‘порицавам, осъждам, мъмря’, гот. *laīlōun* ‘хуля’, латв. *lāju*, *lāt* ‘проклиnam; ругая, псувам’, *lādēt* ‘проклиnam’ и др. И първичното значение (за кучешки лай), и вторичното (за нападателна човешка реч) са засвидетелствани и в други славянски езици, срв. напр. чеш. *láti*, *laji* ‘хуля, псувам; мъмря’ и остар. ‘лая’, рус. *л̑ать*, *л̑аю* ‘лая’ и ‘навиквам (някого)’, *л̑аються* ‘карам се’, латв. *lāt*, *lāju* ‘лая; хуля; клеветя; мъмря; злословя’.

Очертаната семантична рамка налага извода, че макар и звукоподражателен по произход, първичният индоевропейски корен, който стои в основата на глагола *л̑я*, все пак има сравнително конкретно изходно значение. Или поне съдържа в себе си такива семантични признаци, които имат потенциал да бъдат основа за възникване на вторичното значение ‘нападам с думи’, а не например ‘възхвалявам’, ‘призовавам’ и под.

джафкам

Регулярността на горния метафоричен развой в рамките на българския език може да бъде доказана чрез аналогична семантична промяна при глагола *джафкам* ‘(за куче) лая откъслечно и настървено, обикн. с тънък глас’ (РБЕ / RBE). За него също е засвидетелствано преносното и разговорно значение ‘нападам някого, заяждам се с някого’, илюстрирано в РБЕ със следните примери: *Те ще почнат сега, разни хлапетиш..., идеалистчета да те джафкат* (Ал. Константинов) (РБЕ / RBE).

3. Глаголи с изходно значение ‘накърнявам целостта на нещо’

Значението ‘карам се на някого’ често възниква и при глаголи, в чиито значения може да бъде открит семантичният признак ‘наранявам’ и по-конкретно ‘накърнявам целостта (на повърхността) на нещо’. Връзка между нараняването в пряк и преносен смисъл може да бъде установена при редица глаголи, срв. напр. значенията на глагола *дер̑а* разг. ‘с рязко, силно дърпане правя на части (платно, хартия и под.), късам, разкъсвам’ (РБЕ / RBE) → *дер̑а* прен. разг. ‘строго мъмря, хокам някого, карам се на някого’ (РБЕ / RBE). Тази семантична промяна, която поне от съвременна гледна точка може да бъде определена като метафорична, се наблюдава и при други глаголи. Метафоричното значение се реализира при одушевен обект, т.е. при промяна на обекта на действието (неодушевен предмет → човек), а самата метафора е от типа на метафорите за разделяне на цялото, рязане или повреда (вж. Пернишка / Pernishka 2013: 532).

кастрия

кастрия ‘подрязвам клони на дърво’ → *кастрия* прен. разг. ‘мъмря строго някого, хокам, карам се’ (РБЕ / RBE). Преходът се наблюдава и при префигираните производни *изкастриям* ‘кастрия много на брой, всички или нещо изцяло, окастриям, орязвам’ (РБЕ / RBE) → *изкастриям* диал. ‘скастриям, смъмрям, нахоквам някого’ (Геров / Gerov 2: 219); *накастриям* ‘кастрия известно количество от нещо, много или всичко’ (РБЕ / RBE) → *накастриям* прен. разг. ‘отправям критика, обвинения някому, смъмрям остро някого, скастриям, нахоквам, надялвам, надирам’; *окастриям* ‘режа, кастрия клоните на дърво или връх на растение, за да го оформя; подрязвам, орязвам’ (РБЕ / RBE) → *окастриям* прен. разг. ‘мъмря строго, хокам някого, кастрия’ (РБЕ / RBE); срв. и значението на произв. *скастриям* прен. ‘скарвам се рязко, грубо някому; срязвам’ (РСБКЕ / RSBKE).

одялвам, одялквам, надялвам

Глаголът *одялвам* прен. остар. диал. ‘критикувам някого, кастрия’ (РБЕ / RBE) е произв. от *дялвам* ‘режа, изглаждам с нож, брадва и под. нещо (дърво, камък и др.)’ (РБЕ / RBE). Семантичният

преход е засвидетелстван и при префигираните производни *одялквам* разг. ‘одялвам’ → *одялквам* прен. остар. и диал. ‘критикувам, кастря’ (РБЕ / RBE), *надялвам* ‘дялам известно количество или много неща, надялквам; дялам нещо на много места или изцяло’, разг. ‘насихам нещо на много парчета или изцяло’ → *надялвам* прен. разг. ‘разкритикувам, обругавам, нахоквам, накастрям, надирам’ (РБЕ / RBE).

жуля

Глаголът *жуля* има общобългарско преносно значение ‘критикувам здраво’ (РБЕ / RBE) и диалектно значение ‘изобличавам, карам се’ (Доброславци, Софийско). По аналогия с предходните примери тези преносни значения могат да се разглеждат като семантични деривати от основното съвременно значение на *жуля* ‘трия, претривам, обикн. кожа’ (РБЕ / RBE). Преносът е базиран на признака ‘наранявам (повърхността) на нещо’, за което срв. и изразите *Нажулвам (нажулям) / нажуля главата <със сапун> на някого, Нажулвам (нажулям) / нажуля носа на някого* разг., грубо ‘наруавам, нахоквам някого за негова простъпка’ (РБЕ / RBE).

натривам

Семантичният признак ‘накърнявам целостта (повърхността) на нещо’ може да бъде открит и при значението на глагола *трия* ‘с търкане правя нещо на ситно, съситнявам’ (БЕР / BER 8: 265), както и в значенията на някои диалектни глаголи като *триям* ‘олющвам царевични зърна’ (Слащен, Благоевградско), *трийъм* ‘свалям люспите на житни растения’ (Трънчовица, Никополско). Въз основа на тези значения може да бъде установен точен паралел със значенията на *жуля*, при което като втора степен на очаквания развой могат да бъдат посочени значенията на *натривам* в изрази *Натривам / натрия носа (муцуната, мутрата) на някого* разг. грубо ‘нахоквам, наруавам някого, поставям някого на мястото му’ (РСБКЕ / RSBKE); срв. и *Трия сол на главата някому* ‘мъча, досаждам, натяквам’, илюстриран в РСБКЕ с примера: *Дотегна му да се бори с недобросъвестни хазяи – и защо? За да дойде жена му и да му трие сол на главата, да мърмори, че е некадърен* (РСБКЕ / RSBKE).

4. Глаголи с изходно значение ‘мърся, цапам’

Значението ‘мърся, цапам’ често е изходно за вторичното значение ‘клеветя, злепоставям’ (такива значения имат глаголите *калям, петня, мърся, чєрня, наплєсквам, цапам* и др.). При заемки със значение ‘мърся, цапам’ обаче се наблюдава семантичният развой ‘мърся, цапам’ → ‘карам се на някого’.

мурдàрим

В БЕР глаголът *мурдàрим* ‘хокам, мъмря’ (Ново село, Видинско) е етимологизиран като вероятно идентичен с диалектния *мурдàрим* ‘мърся’ (Доброславци, Софийско). Глаголът е отименно образуван от *мурдàр* ‘мръсен, нечист, неспретнат човек’, което е заето чрез тур. *murdar* ‘мръсен, нечист, гаден, нечистоплътен’ от перс. *murdār* ‘разложен труп, мърша’. Предполагаемият семантичен развой е ‘цапам’ → ‘петня (някого)’ → ‘отнасям се лошо (с някого)’ → ‘карам се, хокам, мъмря’ (БЕР / BER 4: 333 – 334).

Подобна семантична промяна се наблюдава в етимологичното гнездо на глагола *цапам*, чието вторично значение ‘говоря хулни, неприлични или необмислени думи’ (РСБКЕ / RSBKE) може да бъде отнесено към втората степен на посочения преход.

мундзòсам, мундзòсвам

Глаголът *мундзòсам, мундзòсвам* ‘мъмря, хокам, карам се някому’ (Великотърновско) е гръцка заемка и е образуван от аористната основа на гр. *μου(ν)τζώνω* ‘замърсявам, осквернявам; правя обиден жест с ръка’. Предположението в БЕР семантичен развой ‘обиждам’ → ‘карам се’ → ‘сърдя се’ (БЕР / BER 4: 326 – 327) не е съвсем убедителен, тъй като нито за българския диалектен глагол, нито за гръцкия етимон успяхме да открием засвидетелствани значенията ‘обиждам’ и ‘сърдя се’. Възможно е обаче да се допусне семантичен развой ‘замърсявам, осквернявам’ → ‘хокам, карам се’, аналогичен на разгледания по-горе семантичен преход при *мурдàрим*. При това значението

‘правя обиден жест с ръка’ на гръцкият етимон е свързано със значението на *μουτζώνω, μουτζώνω* (*μουζώνω*) ‘мажа си лицето със сажди’ < *μού(ν)τζ(α), μούντζ(α)* ‘обиден жест с ръка’, което пък идва от название за физическо нацапване на лицето с длан, потопена в сажди (MGD)⁶.

Като вариант на *мундзосам* могат да бъдат разглеждани и диалектните глаголи *мъндзосвам* ‘мънкам, мърморя нещо натрапчиво’ (Сливен), ‘гълча, натяквам, мърморя, критикувам дребнаво, неоснователно’ (Сливенско), *мънзосвам* ‘говоря зад гърба на някого’ (Любимец, Хасковско). В БЕР глаголят *мъндзосвам* се сравнява с *мънкам* и се обяснява като звукоподражателен (БЕР / BER 4: 399), но подобно обяснение не може да изясни напълно нито формата, нито семантиката на този глагол, особено що се отнася до значението ‘гълча, натяквам, критикувам неоснователно’. Като по-вероятна трябва да бъде приета връзката с гръцкия етимон, подкрепена от възможния семантичен преход ‘цапам’ → ‘мърся, хокам, карам се на някого’. Фонетичният облик би могъл да е резултат от дисимиляция *у – о > ъ – о*, като промяната може да е повлияна и от домашния глагол *мънкам*.

Бърлявам

Диалектният глагол *бърлявам*, завидетелстван в Трънско със значението ‘карам се, дърля се’, в БЕР е определен като звукоподражателен (БЕР / BER 1: 103). Той обаче може да бъде свързан етимологично с диалектното съществително име *бърлог* ‘смет, помия; нечистотия’ (Острец, Троянско; Бериево, Севлиевско) и с прилагателното *бърлог* ‘нечистоплътен, мръсен’, сродни със срхр. *брлог, брляти* ‘цапам, калям’, пол. *barłóg* ‘куп плява, смет, кал’, както и с лит. *burlas* ‘кал, курешка’ (БЕР 1: 103)⁷. Към същото етимологично гнездо може да бъде отнесено не само прилагателно *бърляив* ‘свадлив’, приведено като производно под *бърлявам* (БЕР / BER 1: 103), а също и *бърлив* ‘злонравен’ (Трънско), етимологизирано неубедително като произв. от *бърльо* диал. ‘човек с големи устни’, което пък се свързва с *бърна* ‘устна на животно’, разг. грубо ‘устна на човек (обикн. дебела, изута)’ (БЕР / BER 1: 103).

При хипотезата за етимологична връзка между *бърлог* ‘смет, помия; нечистотия’, *бърлог* ‘нечистоплътен, мръсен’, от една страна, и *бърлявам* ‘карам се, дърля се’, от друга, значението на глагола би могло да се развие вторично въз основа на установения в тази подгрупа редовен семантичен преход ‘мърся, цапам’ → ‘карам се на някого’. Първата степен на този развой не е засвидетелствана на българска почва, но може да бъде допусната въз основа на срхр. *брляти* ‘цапам, калям’.

Според досегашните ни наблюдения от изходно значение ‘цапам, мърся’ може да се развие вторично и значение ‘карам се с някого’, но глаголи с подобен семантичен развой са обект на друго изследване (вж. Фучеджиева / Fuchedzhieva 2025).

Регулярността на представените семантични преходи, доказана чрез приведените семантични паралели, може да служи като опора при изясняване на семантичния развой на глаголи като *гълча, мърся* и др. със значение ‘карам се на някого’, както и при етимологизирането на други глаголи от това лексико-семантично поле, когато техният произход е неясен или несигурен. Както беше установено в изследването, такова вторично значение би могло да възникне по метонимичен или метафоричен път при глаголи с изходни значения ‘викам’, ‘лая’, ‘накърнявам целостта на нещо’ и ‘цапам, мърся’. Важно е да се изтъкне обаче, че във всеки конкретен случай е необходимо да се държи сметка и за т. нар. „логика на номинацията“, свързана с подредеността и структурната

⁶ Фразата е свързана с оскърбителния жест *μούντζα*, който се прави с отворена длан и опънати пръсти. Глаголят *μουτζώνω* и колокациите *δίνω μούντζα* [давам обиден жест] – ‘правя оскърбителен жест с ръка’, *παίρνω μούντζα* [получавам обиден жест] – ‘правят ми оскърбителен жест с ръка’, описват това действие. Корените на този оскърбителен жест са свързани с публичното опозоряване на наказаните във Византия, които били завързвани, качвани на магарета и водени по улиците. Хората отстрани ги биели, плюели, малтретирали, като един от най-позорните начини е бил да си напълнят ръцете с боклуци и прах и да ги хвърлят отблизо върху лицата на престъпниците. В днешно време жестът символизира тази някогашна оскърбителна процедура (Рикевски / Rikevski 2020: 160),.

⁷ В БЕР глаголят *бърлявим* е етимологизиран като „звукоподраж., успоредно с *бърборя*, като *дърля се* при *дърдоря*“ (БЕР / BER 1: 103). Глаголят *дърля се* разг. ‘карам се заядливо’ обаче не е етимологизиран като звукоподражателен; той се привежда като възвратна форма под *дърлям* диал. ‘(за куче) хапя, дърпам, тегля някого или нещо (РБЕ), който се свързва етимологично с *деря* и семантично се сравнява със сродните думи *раздор* и рус. *драться* ‘бия се’ (БЕР 1: 463).

организация на лексикалното съдържание. Именно тази подреденост Уфимцева сочи като едно от основните свойства на полисемантичните думи, които осигуряват тяхната синхронност и историческа идентичност (Уфимцева / Ufimseva 1986: 29). Идентифицирането на мотивиращия признак за даден семантичен развой е от ключово значение при работата по етимологичен речник от гнездови тип като „Българския етимологичен речник“, в който думи с неясен или несигурен произход трябва да намерят своето място в съответното етимологично гнездо.

Цитирана литература / References

- Абаев 1986: Абаев, В. Как можно улучшить этимологические словари. – *Этимология 1984*. Москва: Наука, с. 7 – 27. (Abaev 1986: Abaev, V. Kak mozno uluchshit' etimologicheskie slovari. – *Etimologija 1984*. Moskva: Nauka, с. 7 – 27.)
- БЕР 1971 – 2017: *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 8. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BER 1971 – 2017: *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 1 – 8. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)
- БТР / BTR 1973: *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство. (BTR 1973: *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Варбот 1986: Варбот, Ж. Ж. О возможностях реконструкции этимологического гнезда на семантических основаниях. – *Этимология 1984*. Москва: Наука, с. 33 – 40. (Varbot 1986: Varbot, Zh. Zh. O vozmozhnostjakh rekonstrukcii etimologicheskogo gnezda na semanticheskikh osnovanijah. – *Etimologija 1984*. Moskva: Nauka, pp. 33 – 40.)
- Варбот 2012: Варбот, Ж. Ж. Этимологические гнезда и лексико-семантические поля в диахронии и синхронии. – В: Варбот, Ж. Ж. *Исследования по русской и славянской этимологии*. Москва – Санкт Петербург: Нестор-История, с. 145 – 153. (Varbot 2012: Varbot, Zh. Zh. Etimologicheskie gnezda i leksiko-semanticheskie polja v diahronii i sinhronii. – In: *Issledovanija po russkoj i slavjanskoj etimologii*. Moskva – Sankt Peterburg: Nestor-Istorija, pp. 145 – 153.)
- Георгиев 1958: Георгиев, В. *Въпроси на българската этимология*. София: Издателство на БАН. (Georgiev 1958: Georgiev, V. *Vaprosi na balgarskata etimologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Геров 1975 – 1978: Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 1 – 6. София: Български писател. (Gerov 1975 – 1978: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. Т. 1 – 6. Sofia: Balgarski pisatel.)
- Зализняк 2001: Зализняк, А. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект „Каталога семантических переходов“. – *Вопросы языкознания*, № 2, с. 13 – 25. (Zaliznjak 2001: Zaliznjak, A. Semanticheskaja derivacija v sinhronii i diahronii: projekt “Kataloga semanticheskikh perehodov”. – *Voprosy jazykoznanija*, № 2, pp. 13 – 25.)
- Колковска 2013: Колковска, С. Нови метафорични значения в българския език, възникнали при прилагателни имена и глаголи. – В: *Проблеми на неологията в славянските езици*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 185 – 207 (Kolkovska 2013: Kolkovska, S. Novi metaforichni znacheniya v balgarskiya ezik, vazniknali pri prilagatelni imena i glagoli. – In: *Problemi na neologiyata v slavyanskite ezitsi*. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, pp. 185 – 207).
- Костова 2018: *Глаголни неологизми в българския език*. София: Авангард Прима (Kostova 2018: *Glagolni neologizmi v balgarskiya ezik*. Sofia: Avangard Prima.)
- Падучева 1998: Падучева, Е. Парадигма регулярной многозначности глаголов звука. – *Вопросы языкознания*, № 5, с. 3 – 23. (Paducheva 1998: Paducheva, E. Paradigma reguljarnoj mnogoznachnosti glagolov zvuka. – *Voprosy yazykoznanija*, № 5, pp. 3 – 23.)
- Падучева 2004: Падучева, Е. *Динамические модели в семантике лексики*. Москва: Языки славянской культуры. (Paducheva 2004: Paducheva, E. *Dinamicheskie modeli v semantike leksiki*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury).
- Пернишка 2013: Пернишка, Е. Лексикална семантика. Структурно-семантични особености на българската лексика. – В: Пернишка, Е., Л. Крумова-Цветкова (ред.). *Българска лексикология*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 395 – 592. (Pernishka 2013: Pernishka, E. Leksikalna semantika. Strukturno-semantichni osobenosti na balgarskata leksika. – In: Pernishka, E., L. Krumova-Tsvetkova (red.). *Balgarska leksikologiya*. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, pp. 395 – 592.)
- РБЕ: *Речник на българския език (онлайн)*. А – системност. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [14.01.2024] (RBE: *Rechnik na balgarskia ezik (online)*. А – sistemnost. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [14.01.2024])
- Риковски 2020: Риковски, Р. Фразеологизми с националнокултурна специфика в гръцкия и българския език. – В: *Грамматика на духа*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 155 – 164. (Rikevski 2020: Rikevski, R. Frazеologizmi s natsionalnokulturna spetsifika v gratskiya i balgarskiya ezik. – In: *Gramatika na duha*. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, pp. 155 – 164.)

- РСБКЕ: *Речник на съвременния български книжовен език (онлайн). Сит – яшност*. <<http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg>> [14.01.2024] (RSBKE: *Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik (online). Sit – yashnost*). <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [14.01.2024])
- Тодоров 1994: Тодоров, Т. Ат. *Етимологични етюди. Произход на български думи*. София: ДИОС. (Todorov 1994: Todorov, T. At. *Etimologichni etyudi. Proizhod na balgarski dumi*. Sofia: DIOS.)
- Толстая 2008: Толстая, Св. *Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе*. Москва: Индрик. (Tolstaja 2008: Tolstaja, Sv. *Prostranstvo slova. Leksicheskaja semantika v obshheslavjanskoj perspektive*. Moskva: Indrik.)
- Трубачев 1980: Трубачев, О. Реконструкция слов и их значений. – *Вопросы языкознания*, 29, № 3, с. 3 – 14. (Trubachev 1980: Trubachev, O. Rekonstrukcija slov i ih znachenij. – *Voprosy jazykoznanija*, 29, № 3, pp. 3 – 14.)
- Уфимцева 1986: Уфимцева, А. *Лексическое значение (принцип семиологического описания лексики)*. Москва: Наука. (Ufimceva 1986: *Leksicheskoe znachenie (princip semiologicheskogo opisaniya leksiki)*. Moskva: Nauka.)
- Фучеджиева 2025: Фучеджиева, К. Семантичен развой при глаголи за говорене (в помощ на етимологичния анализ). – *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, кн. XXXVIII (под печат). (Fuchedzhieva 2025: Fuchedzhieva, K. Semantichen razvoy pri glagoli za govorene (v pomostht na etimologichniya analiz). – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”*, kn. XXXVIII (in print))
- Bezljaj 1976 – 2007: Bezljaj, F. *Etimološki slovar slovenskega jezika*. I – V. Ljubljana.
- DS 1 – 12: *Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü*. 1 – 12. Ankara, 1993.
- Havlová 1979: Havlová, E. Zum Problem der Homonymie in der etymologischen Forschung. – *Zeitschrift für Slawistik*, Bd. 24, Heft 1, S. 51 – 54.
- MDG 1998: *Modern Greek Dictionary*. Institute for Modern Greek Studies of the Aristotle University of Thessaloniki. <https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%BC%CE%BF%CF%8D%CF%84%CE%B6%CE%B1&dq=> [14.03.2025]
- Pokorny 1959: Pokorny, J. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern.
- Skok 1973: Skok, P. *Etimologijski rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knj. 3. Zagreb.
- Starostin, Lubotsky: Starostin, G., A. Lubotsky. *A Proto-Indo-European Language Lexicon, and an Etymological Dictionary of Early Indo-European Languages*. <<https://academiaprisca.org/indoeuropean.html>> [25.02.2025]

THE MEANING ‘TO SCOLD’ AS A RESULT OF REGULAR SEMANTIC DEVELOPMENT

Krasimira Fuchedzhieva

Institute for Bulgarian Language “Prof. Lyubomir Andreychin”,
Bulgarian Academy of Sciences

k.fuchedzhieva@ibl.bas.bg

Abstract. The paper focuses on a group of Bulgarian verbs with meaning ‘to scold’, which arises as a result of regular semantic development. Cases of semantic parallelism are found in verbs with the original meaning ‘to shout’, ‘to bark’, ‘to injure the integrity of something’ and ‘to soil, to make dirty’. The observations made can serve as a basis for etymologizing verbs with the meaning ‘to scold’ whose origin is uncertain or not quite clear, and in a more general sense can be seen as a contribution to semantic typology.

Keywords: *etymology; regular semantic development; semantic parallels; the meaning ‘to scold’*

Krasimira Fuchedzhieva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria